

1.2.1 Tvorba víceslovných pojmenování

Nová **víceslovná pojmenování** (tzv. **systémové kolokace**) jsou výsledkem ustálených kombinací dvou či více jazykových forem při zachování jejich formální samostatnosti (*kreditní karta; kyselina citronová; mobilní telefon; bod varu; hrubý domácí produkt*). Výhodou víceslovných pojmenování je jejich explicitnost a ve většině případů i motivační průhlednost (např. dvojslovné pojmenování *mikrovlnná trouba* lze rozložit na dvě složky – determinované substantivum a determinující adjektivum, přičemž význam celého pojmenování, tj. ‚zařízení k tepelné úpravě potravin využívající mikrovlnného záření‘, lze na základě významů jednotlivých složek odvodit (*trouba* ‚část kamen určená k pečení‘; *mikrovlnný*, ‚využívající mikrovlnného záření‘). Sama víceslovnost však jazykovou komunikaci zpomaluje a do jisté míry i znesnadňuje (víceslovná pojmenování se jen obtížně sama stávají základem derivace), což vede následně k různým formám kondenzace víceslovných pojmenování, a to jednak k **univerbizaci**, tj. nahrazení víceslovné formy formou jednoslovnou, se stylovými posuny různých stupňů (*mikrovlnná trouba* → *mikrovlnka*; *domov důchodců* → *důchod'ák*), jednak k **abreviaci** (zkracování), tj. tvorbě zkratk (*městská hromadná doprava* → *MHD*) a zkratkových slov (*emháděčko*).

1.2.2 Tvorba jednoslovných pojmenování

Základem nového jednoslovného pojmenování může být buď jedna, nebo dvě (výjimečně i více) lexikální jednotky. Vzniká-li nové jednoslovné pojmenování na bázi jedné lexikální jednotky, a to její formální obměnou (*síra* → *sírový*), mluvíme o odvozování neboli **derivaci**. Vzniká-li nové jednoslovné pojmenování na bázi dvou (výjimečně více) lexikálních jednotek jejich těsným spojením, resp. spojením jejich základů (*síra, vodič* → *sirovodič*), jde o skládání neboli **kompozici**. Tvorba jednoslovných pojmenování, tedy vlastní **slovotvorba (tvoření slov)** je nejvýznamnějším způsobem rozšiřování slovní zásoby češtiny.

1.2.2.1 Derivační tvorba pojmenování

Při **derivaci** vzniká nové slovo ze slova již existujícího (**slova základového**) pomocí **slovotvorného formantu**, který se váže na **slovotvorný základ**.

Slovotvorným základem může být celé základové slovo (*les* → *les-ík*; *koupit* → *na-koupit*) nebo jeho část, nejčastěji **kmen**, tj. část slova bez tvarotvorných afixů (*zim-a* → *zim-ní*; *vodi-t* → *vodi-č*). Slovotvorným základem však může být i **kmen redukovaný** (*hlub-ok-ý* → *hlub-ina*).

Součástí slovotvorného formantu bývají: 1. **slovotvorné afixy**, a to **prefixy** (*jít* → *vy-jít*; *veliký* → *pře-veliký*), **suffixy**, včetně koncovek (*nálad-a* → *nálad-ový*; *skvěl-ý* → *skvěl-e*), **circumfixy** – dvoječlenné afixy (*šed-ý* → *na-šed-lý*; *měst-o* → *ná-měst-í*) a **postfixy** (*kdo* → *kdo-si*; *jaký* → *jaký-pak*); 2. **volné morfémy** *se, si* (*vrátit* → *vrátit se*; *hrát* → *hrát si*); 3. **hláskové alternace** (*mouka* → *moučný*; *bůh* → *božský*; *vyměnit* → *výměna*; *pes* → *psí*).

(K povaze slovotvorných afixů a k hláskovým alternacím viz podrobně 4. kapitolu tohoto teoretického úvodu.)

Slovotvorný formant je často **kombinací více složek**. Např. sloveso *poplakat si* je odvozeno od slovesa *plakat* prefixem *po-* a reflexivním morfémem *si*, tedy postupem prefixačně-reflexivizačním; substantivum *řečiště* vzniklo ze substantiva *řeka* připojením sufixu *-iště* k slovotvornému základu *řek-* a hláskovou změnou kmenové souhlásky *k* → *č* apod.

Zvláštním typem derivace je tzv. **nastavování**, tj. vkládání opakovaných slabik jako nekoncových modifikačních sufixů (*malinký* → *malililinký*; *dlouhatánský* → *dlouhatanánánský*).

V ojedinělých případech může být jednoslovné pojmenování formálně modifikováno i jiným způsobem, např. **přesmykem hlásek** (*panchart* → *parchant*) či jejich **záměnou** (*neznaboh* → *beznaboh*).

1.2.2.2 Kompoziční tvorba pojmenování

Při **kompozici** vzniká nové slovo spojením dvou (jen výjimečně více) slovních základů (*vod-a + pad-at* → *vodopád*; *velk-ý + sklad* → *velkosklad*). Slovotvorným formantem bývá **spojovací vokál** (*svět-o-běžník*; *děj-e-pis*), často v kombinaci se sufixy (např. adjektivum *černovlasý* je výsledkem kompozičně-konverzního tvoření, součástí slovotvorného formantu je nejen konekt *-o-*, ale i koncovka *-ý*). Kompozitum se může následně stát východiskem další derivace (*zeměpis* → *zeměpis-ný*; *samostatný* → *samostatn-ost*), jejíž pravidla se nijak neliší od odvozování od základových slov nesložených. Výsledné útvary se pak řadí zpravidla k derivátům i přes zachování nápadné kompoziční struktury.

1.2.2.3 Blending

Specifickým slovotvorným procesem je tzv. **blending** (mísení), tj. kontrakce dvou slov, při níž je počáteční část jednoho slova spojena s koncovou částí slova druhého do jednoslovného pojmenování. Kontrahovaná slova někdy obsahují též řetězec hlásek (např. *recenzor* ← *re-cen-zent + cen-zor*), někdy mají společnou jedinou hlásku (*motel* ← *mo-t-orista + ho-t-el*), často ale nemají žádnou společnou část (např. *paralympiáda* ← *para-plegik + o-lympiáda*). Od kompozice se tento slovotvorný způsob odlišuje tím, že jsou slova členěna na segmenty **mechanicky, bez ohledu na jejich morfematickou strukturu**.

2 / Slovtvorná motivace

2.1 Obecná východiska

Zásoba slov užívaných v daném jazyce dané doby v jazykové komunikaci slouží zároveň jako nevyčerpatelný zdroj tvoření nových slov, dosud v daném jazyce neužívaných. Jestliže se nějaké slovo svým významem stává **východiskem** pro utvoření (odvození) slova nového, hovoříme o **motivaci** nového slova slovem starým. Např. slovo *škola* se

svým významem stalo východiskem pro vytvoření substantiv *školák* a *školník*, adjektiva *školní* a slovesa *školit*. V tomto smyslu lze pak ve zkratce říci, že nějaké slovo bylo (resp. je) **motivováno** slovem jiným: slova *školník*, *školák*, *školní* a *školit* jsou **motivována** základovým slovem *škola*. Odvozená slova s průhledným formálním i významovým vztahem ke slovu základovému nazýváme **slova motivovaná**.

Každá skutečnost, již chceme pojmenovat, má obvykle více než jednu **příznačnou charakteristiku**, která se může stát **motivem** pro vytvoření nového slova. K tomu nejprve tři názorné příklady:

(1) Dokud na státním území, na němž se mluvilo česky, neexistovaly uměle vytvořené vodní nádrže k chovu ryb, neměla čeština pravděpodobně ani slovo *rybník* (nelze vyloučit, že mohlo existovat v jiném významu). Toto slovo ovšem nemuselo vzniknout ani se vznikem toho, co označuje, neboť uměle vytvořenou vodní nádrž bylo možno pojmenovat i jinak. Volba našich předků však zřejmě byla dosti nasnadě, neboť uměle vytvářené vodní nádrže (přírodní jezera totiž na našem území prakticky neexistovala – jde o naši národní raritu) měly sloužit především chovu ryb. Vztah ke slovu *ryba* byl tedy pro naše předky hlavní vlastností těchto vodních nádrží. Vztah ke slovu *ryba* byl tedy dosti nasnadě. Šlo už pak jen o to, zda užít sufixální derivace, anebo kompozice. V případě sufixace pak o to, jaký slovotvorný sufix zvolit. Kdyby bylo našim předkům nešlo tolik o chov ryb, mohla se umělá jezera pojmenovat (pokud byla snaha je odlišit od jezer přírodních, která na našem území téměř neexistovala) i jinak: např. *vodník* (od *voda*). I pokud šlo hlavně o ryby, mohla se pozornost soustředěná na tyto vodní nádrže zaměřit na jev *lovení ryb* a derivačním východiskem se mohlo stát sloveso *lovit*, z něž mohl vzniknout např. derivát *loviště*; že jeho slovotvorný význam je širší než ‚loviště ryb‘ by nebylo zásadní překážkou, neboť slovotvorný význam derivátu bývá obvykle (mnohem) obecnější než jeho konkrétní význam lexikální (viz níže kap. 3).

Jedním ze specifik češtiny je tedy i to, že rozlišuje mezi přírodním *jezerem* a umělým *rybníkem*, což ostatní jazyky neznají. Např. v němčině je rozdíl mezi substantivy (*der*) *See* a (*der*) *Teich* v podstatě jen ve velikosti označované vodní nádrže: *der See* je (velké) jezero nebo velký rybník, *Teich* je malé jezírko nebo malý rybník. Velké jihočeské rybníky tedy jsou nikoli *Teiche*, ale *Seen*.

(2) Slovotvorným motivem českého derivátu *kapesník* (pokud nepředpokládáme, že jde o univerbizát ze sousloví *kapesní šátek* – srov. něm. *Taschentuch*) se stal jeho vztah ke *kapse*, šlo tedy o ‚něco nošeného v kapse‘. Avšak podstatnou sociální charakteristikou skutečnosti označované substantivem *kapesník* je dnes spíše to, že má vztah k našemu *nosu* a ke *smrkání*; je proto spíše s podivem, že *kapesník* nebyl nazván spíše *nosník* nebo *smrkáč** (srov. *pekáč* od *péci*). Vztahem k činnosti označované česky slovesem *smrkat* byl motivován lexikální ekvivalent českého derivátu *kapesník* ve francouzštině: francouzské substantivum *mouchoir* je odvozeno ze slovesa *moucher* (= smrkat). Stejně jako v češtině je vztahem ke kapse motivován i název německý, i když v němčině je to v souladu s jejím převažujícím slovotvorným trendem kompozitum (*Taschentuch* = šátek do kapsy). Anglické *handkerchief* je ‚šátek do ruky‘.

(3) Substantivum *hasič* je motivováno slovesem *hasit*; SSJČ definuje hlavní význam slova *hasič* takto: ‚člen sboru zřízeného k hašení požárů‘. Avšak *hašení* požárů není jediným úkolem hasičů.

* Substantivum *smrkáč* je místo toho využito jako název osoby, který se do dnešní češtiny dochoval jen jako výraz zhrubělý, mající depreciativní charakter.

Podle české Wikipedie „základním posláním HZS ČR je chránit životy a zdraví obyvatel a majetek před požáry a poskytovat účinnou pomoc při mimořádných událostech“. Je zajímavé, že v této charakteristice se sloveso *hasit* nevyskytuje, zato se v ní vyskytuje slovo *požár*. Že bylo slovo *hasič* v období tzv. socialismu nahrazeno slovem *požárník*, nesouviselo tedy s politikou dané doby, ale spíše s přesnějším uvažováním lidí, kteří toto slovo zavedli. Substantivum *požárník* by sice mohlo označovat i toho, kdo požáry zakládá, tedy *žháře*, avšak stejně dobře, ne-li lépe může označovat toho, kdo požárům předchází, a pokud k nim dojde, snaží se je uhasit. Že po listopadu 1989 bylo dobře utvořené slovo *požárník* nahrazeno „prvorepublikovým“ slovem *hasič*, bylo tedy politickým rozhodnutím, které vycházelo z ryze politických, nikoli z jazykových motivů.

Jungmannův slovník sice slovo *požárník* nezaznamenává, zato dokládá substantivizované *požární* a definuje jej takto: „kdo při požáru pořádek vede, potřeby k hašení schovává“.

Motivační charakteristika může mít povahu (a) **jakostní**, nebo častěji (b) **vztahovou** (relační). V případě (a) bývá motivujícím slovem adjektivum (*chytrý* → **chytrák**; *modrý* → **modřina**), v případě (b) bývá motivujícím slovem substantivum (*škola* → *školník* = obecně ‚kdo má **vztah ke škole**‘; konkrétně: ‚kdo ve škole pracuje jako údržbář‘), sloveso (*učit* → **učitel**), dějové adjektivum (*tekutý* → **tekutina**), adverbium (*dnes* → **dnešní**), číslovka (*první* → **prvňák**), event. i jiný slovní druh.

Slova se v češtině tvoří ze slov již existujících řadu staletí, po celou dobu její existence. Zejména při tvorbě substantiv se v češtině užívá velmi mnoha různých slovo-
tvorných sufixů (se všemi variantami je jich kolem dvou set), které ovšem měly a mají ve slovo-
tvorném systému češtiny různou „váhu“, různou hodnotu: některé jsou **pro-
duktivní** (k pojmu slovo-
tvorné produktivity viz níže kap. 8) po celou dobu vývoje češ-
tiny ve všech žánrech a stylech komunikace, zatímco jiné jsou z historického nebo
synchronního hlediska méně produktivní, tj. jejich historická platnost a/nebo synchronní
slovo-
tvorná potence byla/je více či méně omezena: buď v některém stadiu jazykového
vývoje vyšly z užívání, nebo naopak do něj vešly teprve později, anebo mají či v dané
době měly omezenou platnost z hlediska žánru a stylu komunikace. Na tyto okolnosti
se v následujících výkladech upozorňuje.

Stovky substantivních derivátů, které byly v některé fázi vývoje českého jazyka od-
vozeny ze slov již existujících (např. *kovář* z *kovat* a *rybník* z *ryba*) jsou **slova běžná
a frekventovaná**, což znamená, že jsou nejen zaznamenána ve výkladových slovnících
češtiny, ale že jsou i uložena ve vědomí milionů Čechů. Naproti tomu tisíce odvozených
slov jsou **slova omezené komunikativní platnosti**, která užívá nebo zná jen více či
méně omezený počet uživatelů češtiny jako svého jazyka mateřského; nejčastěji jsou
to odborné termíny nebo výrazy slangové, ale i výrazy z jiných důvodů více či méně
řídce užívané. Další kategorií odvozených slov jsou **neologismy**; jsou to slova, o nichž
předpokládáme nebo víme, že byla utvořena v naší době teprve nedávno (řekněme
během posledních pěti až deseti let), od té doby jsou v obecném nebo speciálním úzu
poměrně frekventovaná a ze slovo-
tvorných a/nebo komunikačních důvodů mají šanci
nezůstat na periferii lexikální zásoby, ale proniknout do jejího centra. A konečně existuje
ještě čtvrtá – ze slovo-
tvorného hlediska patrně nejzajímavější – kategorie odvozených
slov: **odvozená slova okazionální (okazionalismy)**. Jsou to odvozená slova, která ne-
jsou natolik komunikativně důležitá, aby buď vešla do obecného úzu, nebo se stala sou-
částí odborné terminologie či běžného výraziva slangového, ale pro danou komunikační

příležitost („okazi“, odtud termín ‚okazionální‘) jsou pisatelem textu či mluvčím ad hoc utvořena a použita mnohdy velmi vhodně s výrazným stylotvorným účinkem.

Že nějaké slovo je tvořeno okazionálně, ad hoc, je dáno tím, že pisatel či mluvčí ho s tímto vědomím užívá. Proces takového individuálního slovtvorného aktu, při kterém má pisatel či mluvčí pocit, že tvoří nové slovo, se ovšem může během historie – a dokonce během jednoho dne či jedné chvíle – u různých mluvčích či pisatelů mnohokrát, nezávisle na sobě, opakovat. Mezi okazionalismy lze pak rozlišit **odvozená slova efemérní (efemérismy)**; jsou to deriváty, jejichž utvoření a použití se jeví jako jedinečné a jejich možné opakované použití jako nepravděpodobné a neprediktabilní (např. slovo *luzoun**, pravděpodobně od *luza/lůza*). Jsou to často, či dokonce převážně slova tvořená jedinečným **nepravidelným způsobem**, a lze je proto pokládat za útvary negramatické; takové je např. slovo V. Čtvrťka *čumerák* nebo slovo *ubožatec*, citované Martincovou (1983).

Jevu a problematice neologismů v češtině je věnována monografie O. Martincové (1983). Sbírkou a výkladem neologismů v současné češtině jsou dva svazky slovníku od O. Martincové a kol. (1998; 2004).

Termínem ‚okazionalismus‘ se v lingvistické literatuře (např. u Martincové 1983) často nazývají deriváty, které zde nazýváme ‚efemérismy‘. Okazionalismům byla věnována monografie slovenské lingvistky Ľ. Liptákové *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine*.

Komunikačně použité odvozené slovo může mít dvojitý zdroj: buď je vybíráme ze slovníku, který máme uložen ve své hlavě (tj. toto slovo je stejně jako v hlavě naší uloženo ve vědomí milionů lidí mluvících tímž jazykem), anebo nějaké slovo aktuálně v danou dobu pro daný komunikační účel ad hoc tvoříme. Např. k názvům osob odvozených příponou *-tel*, která vybíráme z našeho intersubjektivního slovníku, patří slova *podnikatel*, *spisovatel*, *pachatel* a desítky jiných, kdežto k názvům okazionálním patří slova jako *ovlivňovatel*, *usmiřovatel*, *ponižovatel* a mnohé další potencialismy.

2.2 Slova se zastřenou motivací a slova demotivovaná

Je běžným, i když nikoli nutným jevem, že v určité době (např. ve 14., 16., 19. či 20. století) utvořené slovo postupně ztrácí svůj původní vztah ke slovu základovému. V takovém případě mluvíme – vzhledem k míře oslabení či ztráty motivace – o slovech se zastřenou (oslabenou) motivací či o slovech demotivovaných.

Děje se tak z řady různých důvodů: nejčastěji proto, že (a) odvozené slovo postupně modifikovalo svůj význam; např. *truhlář* již dávno není ten, kdo vyrábí jediné či zejména *truhly*; (b) skutečnost označovaná derivátem změnila svou materiální podstatu, avšak její sociální funkce zůstala identická; např. *tužka* označuje již nejméně půlstoletí i psací nástroj, který neobsahuje *tuhu*, a *parník* je druh lodi, kterou již nepohání *pára*; (c) slovo základové v průběhu vývoje jazyka změnilo svůj význam; např. substantivum *kuchař* ztratilo významový vztah k základovému slovesu *kuchati*, které v minulých

* Slovo *luzoun* jsme našli pouze jednou v ČNK, v korpusu SYN2005, a jednou na internetu. Není zaznamenáno v žádném z našich slovníků.

dobách znamenalo také *vařit*; (d) význam se změnil u slova základového i slova odvozeného; např. substantivum **obraz** bylo ve staré češtině odvozeno ze slovesa *obraziti/obrážeti* (s prefixem *ob-*), které znamenalo mj. ‚otesat/otesávat‘, a slovo *obraz* ve staré češtině znamenalo také *sochu* či *reliéf* (např. reliéf na mincích). Z hlediska dnešní češtiny však je slovo *obraz* nemotivované – bez lingvistických znalostí v něm nelze poznat slovo odvozené; (e) slovo základové v jeho běžném užívání ztratilo ten význam, který byl původním motivem k odvození slova; např. slovo **bystřina** bylo odvozeno z adjektiva *bystřý*, které ještě v češtině 19. století běžně znamenalo ‚rychlý, dravý‘, a substantivum *bystřina* označovalo rozvodněný (tj. ‚bystrý‘) potok.

Motivovanost slova v různé míře zastírá také to, jestliže skutečnost, již označuje slovo základové, nevnímáme jako něco, co je pro skutečnost označovanou slovem odvozeným podstatné; např. pro **zeleninu** není podstatná zelená barva; ani pro **rybník** dnes pro většinu z nás, kteří nejsme rybáři, není podstatné, zda v něm jsou či nejsou nějaké ryby.

O zastřené či oslabené motivaci lze mluvit i všude tam, kde významový vztah ke slovu základovému v plné míře platí a derivát je utvořen produktivním a pravidelným způsobem, takže formální vztah derivátu k jeho základovému slovu je zcela zřejmý, avšak sociální podstata derivátu v tomto vztahu netkví; např. **ručník** je sice také na utírání *rukou* a formální vztah základového a odvozeného substantiva je zcela zřejmý (*ruk-a* → **ruč-ník**), avšak nelze říci, že **ručník** je **především** na utírání rukou. Přesnějším názvem by proto bylo např. substantivum **tělník* nebo spíše *utěrák* (abychom ho odlišili od *utěrky*) či *osuška*; slovo *osuška* sice v současné češtině máme, avšak ve specializovaném významu, nikoli jako synonymum slova **ručník**.

2.3 Slova s nejasnou, vágní či vícerou motivací

Ne vždy nás lingvistická analýza dokáže dovést k evidentnímu (tj. vysoce pravděpodobnému) slovotvornému motivu, resp. k předpokladu, co je evidentně slovem základovým. Např. substantivum **vrtář** může slovotvorně vycházet jak ze slovesa *vrtat*, tak z dějového substantiva *vrt*. Název **zprostředkovatel** může označovat někoho, kdo něco (jedenkrát) *zprostředkoval* či teprve (jedenkrát) *zprostředkuje*, anebo někoho, kdo něco (opakovaně či permanentně) *zprostředkovává*, a jeho slovotvorný motiv pak může tkvít buď v perfektivu *zprostředkovat*, anebo v imperfektivu *zprostředkovávat*. Ryze formálně je ovšem název **zprostředkovatel** založen na perfektivu *zprostředkovat*. Formální založenost derivátu na slovu základovém nazýváme **fundace** (viz 3. kapitolu těchto teoretických aspektů slovotvorby) a odlišujeme ji od komplexní **motivace**, u níž podstatnou roli hraje vztah významový. Slovotvorná **motivace** ve speciálních (avšak ne zcela výjimečných) případech nemusí být tedy slovotvorným procesem identickým s formálním slovotvorným procesem **fundace**.

V tomto aspektu se odlišujeme od koncepce Miloše Dokulila (1962), který termínů *motivace* a *fundace* užíval jen jako názvů pojmů, v nichž se obráží různý pohled na tentýž vztah.

S nejasností či vágností procesu motivace může souviset i nejasnost či vágnost procesu *fundace*; např. u reflexiva **modrat se** lze počítat s motivací adjektivem *modrý*, na